

Jemielity, Witold

Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925-1945

"Studia Łomżyńskie", 11, 2000, s. [77]-88

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JEMIELITY WITOLD (Łomża)

Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925-1945

Wstęp

W listopadzie 1998 r. uroczystie zaznaczono osiemdziesięciolecie odzyskania przez Polskę niepodległości. W te obchody włączyło się województwo łomżyńskie przez sesję naukową. W dochodzeniu ku wolności znaczną rolę odegrał Kościół katolicki. Po pierwszej wojnie światowej przystosowywał się do nowych zadań m.in. w utworzonej Diecezji Łomżyńskiej. W 1999 r. na sześćdziesięciolecie wybuchu drugiej wojny światowej zorganizowano w Łomży kolejną sesję naukową. Podczas tej wojny Diecezja Łomżyńska poniosła znaczne ofiary. Życiu kościelnemu na omawianym terenie autor poświęcił już kilka artykułów. W obecnym opracowaniu jakby podsumowuje stan tamtych badań.

I. POCZĄTKI DIECEZJI ŁOMŻYŃSKIEJ

Powstanie diecezji

Struktura kościelna w Polsce była przez wieki uporządkowana i niezmienna. Granice diecezji pokrywały się z terytoriami administracji państwowej. Ten porządek został naruszony przez rozbiory. W 1795 r. Prusy zajęły m.in. 90 parafii diecezji wileńskiej, 44 diecezji łuckiej i 15 diecezji żmudzkiej. Stolice biskupie tych diecezji pozostały w Cesarstwie Rosyjskim. W 1799 r. Stolica Apostolska dla wymienionych parafii utworzyła diecezję z siedzibą biskupa w Wigrach. W 1807 r. z ziem zaboru pruskiego powstało Księstwo Warszawskie, ale Białystok i okolice wcielono na stałe do Rosji. Spowodowało to wyłączenie z diecezji wigierskiej 53 parafii i 6 filii, ponad 130 tysięcy wiernych. W 1815 r. powołano Królestwo Polskie, a w trzy lata potem Stolica Apostolska dokonała rozgraniczenia diecezji, m. in. utworzyła diecezję z siedzibą biskupa w Sejnach. W skład tej diecezji weszły parafie diecezji wigierskiej oraz okolice Łomży, Wąsosza i Wizny z diecezji płockiej; razem 120 parafii i około 370 tysięcy wiernych.

Po pierwszej wojnie światowej dwunarodowościową diecezję sejneńską przepołowiała granica państwowa polsko - litewska; miasto Sejny pozostało na skraju części polskiej. Należało szukać nowych rozwiązań i to dla całego kraju. W styczniu 1916 r. zebrał się w Warszawie biskupi z terenu Królestwa Polskiego a w grudniu 1917 r. w Gnieźnie z trzech zaborów. Powołali wówczas komisję do przygotowania projektu nowych podziałów diecezji. W obradach nie uczestniczył biskup sejneński Antoni Karaś, gdyż wyjechał na Litwę. W lipcu 1918 r. do zarządzania polską częścią diecezji sejneńskiej upoważnił księdza Romualda Jałbrzykowskiego, który w listopadzie tego roku w Łomży przyjął święcenia biskupie. Od 1921 r. zarządzał polską częścią diecezji sejneńskiej już z upoważnienia Rzymu, a nie biskupa A. Karasia; był delegatem apostołskim.

Istniało kilka projektów odnośnie do terytorium przyszłej diecezji łomżyńskiej. Zamierzano wziąć z diecezji wileńskiej Białystok, Bielsk i Sokółkę, z diecezji płockiej Ostrołękę, Ostrów i Wyszów, ponadto część plebiscytową na Warmii. Sąsiedni biskupi i duchowieństwo chcieli zachować stan dotychczasowy swoich diecezji. Ostateczną decyzję podjął papież Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 r. W skład diecezji łomżyńskiej włączył parafie z diecezji sejneńskiej oraz dekanaty Czyżew, Ostrołękę i Ostrów z diecezji płockiej¹.

Terytorium diecezji

Z diecezji sejneńskiej pochodziły parafie: Adamowicze, Augustów, Bakalarzewo, Bargłów, Becejły, Berzniki, Białaszewo, Borkowo, Bronowo, Burzyn, Chlebiotki, Dąbrowa Wielka, Dąbrówka Kościelna, Dobrzyjałowo, Dobrylas, Drozdowo, Filipów, Grabowo, Grajewo, Hołynka, Hodyszewo, Jabłoń, Jabłonka, Jaminy, Janówka, Jedwabne, Jeleniewo, Kaletnik, Kapice, Karolin, Klukowo, Kobylin, Kołaki, Kolno, Krasnopol, Krasnybór, Kuczyn, Kulesze, Kuzie, Lachowo, Leman, Lipniki, Lipsk, Lubotyń, Łapy, Łomża, Łosewo, Mały Płock, Miastkowo, Mikaszówka, Monkinie, Niedźwiadna, Nowogród, Osowiec, Pawłówka, Perstuń, Piątnica, Piekuty, Pietkowo, Płonka, Poryte, Poświętne, Przerośl, Przechody, Przytuły, Puchały, Puńsk, Raczki, Radziłów, Rajgród, Romany, Rutki, Rydzewo, Rygałówka, Sejny, Słucz, Smolany, Smolniki, Sokoły, Stawiski, Studzieniczna, Suwałki, Sylwanowce, Szczebra, Szczepankowo, Szczuczyn, Sztabin, Szumowo, Śniadowo, Teolin, Turośl, Tykocin, Waniewo, Wąsosz, Wigry, Wizna, Wizajny, Wysokie Mazowieckie, Wyszonki, Zambrów, Zawady, Zbójna i Złotoria. Z diecezji płockiej: Andrzejewo, Boguty Pianki, Brok, Czarnia, Czerwin, Czyżew, Dąbrówka k. Ostrołęki, Jasienica, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Łyse, Małkinia, Myszyniec, Nowa Wieś, Nur, Ostrołęka, Ostrów, Piski, Rosochate, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo,

¹ W. Jemielity, Powstanie diecezji łomżyńskiej, w: Schematyzm jubileuszowy diecezji łomżyńskiej, Łomża 1975, s. 7 - 17; tenże, Zarys dziejów diecezji łomżyńskiej, Łomżyńskie Wiadomości Diecezjalne (skrót: ŁWD) 1987, nr 2, s. 5 - 57.

Zalas, Zaręby Kościelne i Zuzela; razem w diecezji łomżyńskiej było 129 parafii i 520232 wiernych².

Po drugiej wojnie światowej włączono do Związku Radzieckiego parafie: Adamowicze, Ballę Kościelną, Hołynkę, Łabno, Perstuń, Sylwanowce i Teolin. Od tego czasu terytorium diecezji nie uległo zmianie do 1992 r., kiedy Stolica Apostolska dokonała reorganizacji kościelnej w Polsce. W międzyczasie powstawały nowe parafie, szczególnie w latach osiemdziesiątych. W 1992 r. było 153 parafii i 635630 wiernych³.

Biskupi

Od 1918 r. terenem przyszłej diecezji łomżyńskiej zarządzał ksiądz Romuald Jałbrzykowski, ale właściwym biskupem już samodzielnej diecezji łomżyńskiej został 28 października 1925 r. Pierwszy biskup łomżyński urodził się 7 lutego 1876 r. w parafii Kołaki, powiecie łomżyńskim. Uczył się w seminarium sejneńskim, święcenia kapłańskie przyjął 9 marca 1901 r. a święcenia biskupie 30 listopada 1918 r. Jako kapłan pracował kilkanaście lat w seminarium duchownym w Sejnach. Większość wykładowców i alumnów stanowili tam Litwini. Poznał więc ich dążenia narodowe i język. Zapewne to spowodowało, że w 1926 r. papież powołał go na arcybiskupa diecezji wileńskiej. Po drugiej wojnie światowej R. Jałbrzykowski przeniósł się do Białegostoku, gdzie zmarł 19 czerwca 1955 r.

Jego następcą w Łomży został Stanisław Kostka Łukomski. Urodził się 21 października 1874 r. w poznańskim, 23 maja 1920 r. został biskupem pomocniczym w Poznaniu, 24 czerwca 1926 r. papież mianował go biskupem łomżyńskim. Zarządzał diecezją do śmierci, która nastąpiła 28 października 1948 r. Jego współpracownikami byli kolejno trzech biskupi pomocniczy. Bernard Dembek urodził się 11 kwietnia 1878 r. Z probostwa w Grudziądzu przeszedł 23 lipca 1930 r. do Łomży, gdzie zmarł 3 czerwca 1937 r. Tadeusz Paweł Zakrzewski urodził się 11 sierpnia 1885 r. w poznańskim, święcenia biskupie przyjął 22 września 1938 r., odszedł na ordynariusza do Płocka w 1946 r. Paweł Czesław Rydzewski urodził się 25 stycznia 1893 r. w Rajgrodzie, święcenia biskupie przyjął 13 kwietnia 1947 r., zmarł 22 sierpnia 1951 r.

Oto następnii ordynariusze: Czesław Falkowski 1949 - 1969, Mikołaj Sasinowski 1970 - 1982, Juliusz Paetz 1982 - 1996, Stanisław Stefanek od 1997; biskupi pomocniczy: Aleksander Mościcki 1951 - 1980, Tadeusz Józef Zawistowski od 1973, Edward Eugeniusz Samsel 1982 - 1992.

² Elenchus cleri saecularis ac regularis dioecesis sejnensis seu łomżensis, Łomża 1925, s. 16; Elenchus dioecesis łomżensis, Łomża 1926, s. 15.

³ W. Jemielity, Nowe dekanaty i parafie w diecezji łomżyńskiej 1925 - 1977, Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej (skrót: RUŁKD) 1977, nr 7, s. 12 - 20; nr 8, s. 36 - 39. Rocznik diecezji łomżyńskiej, Łomża 1992, s. 253.

Każdy biskup posiadał dawniej własny kościół, zwany katedrą, w którym odprawiał nabożeństwa i nauczał. Od czasu zaborów, przy częstszych zmianach siedzib biskupich, katedrą stawał się zwykle główny kościół danego miasta. Tak było i w Łomży, gdzie znajdował się tylko jeden kościół parafialny pod wezwaniem św. Michała Archanioła⁴.

Kapituła

Każda diecezja ma kapitułę katedralną. Jej członkowie zwani prałatami i kanonikami stanowią radę biskupią, opiniują niektóre projekty duszpasterskie i po odejściu biskupa dawniej wybierali czasowego rządcę diecezji. Dnia 8 stycznia 1926 r. Stolica Apostolska powołała kapitułę katedralną w Łomży. W lutym nuncjusz apostolski w Warszawie przekazał dekret biskupowi R. Jałbrzykowskiemu, który 14 kwietnia tego roku ustanowił 4 prałatów i 8 kanoników. Wiele diecezji posiada jedną lub więcej kapituł terenowych, zwanych kolegiackimi. Mają one charakter prestiżowy, wyróżniają ich członków, są odpowiednikiem medali w stosunkach państwowych. Dnia 5 stycznia 1926 r. biskup R. Jałbrzykowski prosił Ojca Świętego o podniesienie kościoła parafialnego w Sejnach, przedtem katedry, do godności kolegiaty i o utworzenie tam kapituły. Dnia 26 marca papież wyraził zgodę, 16 sierpnia nuncjatura apostolska w Warszawie upoważniła biskupa do wprowadzenia dekretu w życie, co biskup uczynił 1 września 1926 r. Kapituła katedralna w Łomży istnieje do dzisiaj, kolegiacka w Sejnach odeszła w 1992 r. do diecezji ełckiej⁵.

Seminarium duchowne

Po wojnie odczuwano brak kapłanów, wielu umarło, zginęło, przeniosło się na Litwę, przez kilka lat nie święcono nowych. W 1919 r. biskup Jałbrzykowski pospiesznie organizował seminarium duchowne. Nie było zaplecza gospodarczego. Naukę rozpoczęto w wynajętym budynku na rogu ulicy Giełczyńskiej i Dwornej, gdzie obecnie jest szkoła podstawowa. Biskup wkrótce uznał lokal jako zbyt szczupły i planował budowę własnego gmachu. Koszta wycenił na 500 milionów marek. Zwrócił się o pomoc do władz państwowych i do księży polskich w Ameryce. Miejscowi księża zobowiązali się odprawić na ten cel przez dwa lata po dwadzieścia mszy świętych; biskup zabiegał w USA o intencje dolarowe. Na początku 1923 r.

⁴ W. Jemielity, *Biskupstwo w Łomży, Ziemia Łomżyńska* 1987, t. 3, s. 146 - 151; tenże, *Katedra Łomżyńska, Łomża* 1976; tenże *Katedra Łomżyńska, Łomża* 1989; tenże, *Zamiar zniszczenia kościoła św. Michała Archanioła w Łomży, Studia Łomżyńskie* 1996, t. 7, s. 405 - 407.

⁵ W. Jemielity, *Kapituła katedralna w Łomży, RUŁKD* 1975, nr 5, s. 17 - 24; nr 7, s. 31 - 40; tenże, *Kapituła kolegiacka sejneńska 1926 - 1977, RUŁKD* 1977, nr 10, s. 21 - 29; 1978 nr 5, s. 24 - 29; tenże, *Funkcja kapituły katedralnej i kolegiackiej w XX wieku. Na przykładzie diecezji łomżyńskiej, Prawo Kanoniczne* 1976, nr 1 - 2, s. 113 - 121.

pojawiła się możliwość zakupienia gotowego budynku od Marii i Beniamina Mariana Krauze za 200 milionów marek. Akt hipoteczny kupna sporządzono 5 marca. W sierpniu tego roku starostwo łomżyńskie pozwoliło nadbudować piętra do kilku stojących obok siebie domów, a w marcu 1924 r. na rozbudowę (segment z kaplicą), we wrześniu tego roku na postawienie budynków gospodarczych; stajni, obory, szopy. Tak przystosowany gmach mógł pomieścić około stu alumnów. Transakcja kupna nie dotyczyła ogrodu, dnia 3 września 1923 r. wydzierżawiono go na dwanaście lat. Od 1927 r. trwała korespondencja o zamianę placu kościelnego obok gimnazjum im. T. Kościuszki w Łomży na ogród. Dokonano tego w końcu 1937 r.⁶

Początkowo brakowało kandydatów z odpowiednim przygotowaniem naukowym; w czasie wojny zawiesiły działalność szkoły średnie. Przyjmowano chłopców z niepełnym wykształceniem i tacy klerycy nawet kilka lat uczęszczali do gimnazjum im. T. Kościuszki. Do grona seminarzystów zaliczano też chłopców starszych klas gimnazjum biskupiego im. ks. Piotra Skargi w Łomży, którzy mieszkali w internacie; tworzyli oni, tak zwane, małe seminarium. W 1919 r. było 41 alumnów, 1920 r. - 41, 1921 r. - 48 itd. Przed wojną największą liczbę, osiemdziesięciu, osiągnęło seminarium w 1938 r. Wielu kandydatów przychodziło z gimnazjum biskupiego im. św. Kazimierza w Sejnach. W ciągu dwudziestu lat wyświęcono około 180 księży. Wykłady prowadzili księża z własnej diecezji, dochodzili nowi profesorowie po studiach⁷.

Dawniej pomagali w pracy zakonnicy. Rząd carski zniósł wiele klasztorów. Po pierwszej wojnie światowej w diecezji łomżyńskiej pozostał tylko jeden klasztor męski, Ojców Kapucynów w Łomży i dopiero uzupełniał swoje szeregi; był też jeden klasztor żeński, Sióstr Benedyktynek w Łomży⁸.

Ludność

W 1921 r. w Polsce przeprowadzono spis powszechny. Uwzględniono w nim wyznania: rzymskokatolickie (1), prawosławne (2), ewangelickie (3), inne chrześcijańskie (4), mojżeszowe (5), inne (6), niewiadome (7). Oto przykładowo liczba ludności w miastach powiatowych z terenu diecezji łomżyńskiej.

⁶ W. Jemielity, Wyższe seminarium duchowne w Łomży 1919 - 1975, RULKD 1975, nr 8 - 10, s. 46, 48; tenże, Seminarium łomżyńskie w latach 1939 - 1945, RULKD 1974, nr 5 - 7, s. 44 - 55.

⁷ W. Jemielity, Gimnazjum męskie im. św. Kazimierza w Sejnach 1923 - 1939, ŁWD 1987, nr 2, s. 83 n.; tenże, Wyższe seminarium, s. 7, 19; tenże, Gimnazjum męskie im. ks. Piotra Skargi w Łomży 1918 - 1931, ŁWD 1987, nr 2, s. 82.

⁸ W. Jemielity, Zakonnicy w duszpasterstwie. Diecezja augustowska czyli sejneńska, Prawo Kanoniczne 1998, nr 1 - 2, s. 147 - 169; tenże, Parafie Łomży i okolicy, Łomża 1990, s. 9.

Miasta	1	2	3	4	5	6	7	razem
Augustów	6297	90	64	30	2261	3	17	8762
Kolno	2269	5	4	-	2216	-	-	4494
Łomża	12494	95	272	6	9131	16	-	22014
Ostrołęka	5754	18	21	-	3352	-	-	9145
Ostrów	6551	39	10	-	6812	13	-	13425
Sejny	1517	7	46	23	661	-	-	2254
Suwałki	10104	273	491	163	5747	2	-	16780
Grajewo	4405	52	55	-	2834	-	-	7346
Wysokie Maz.	1308	6	2	-	1898	-	-	3214

W miastach przeważali rzymskokatolicy, ale bardzo liczną grupę stanowili również wyznawcy mojżeszowi. Podobnie było w miasteczkach, zaś na wioskach mieszkali głównie rzymskokatolicy⁹. Prawosławnych było dużo przed pierwszą wojną światową, ale stanowili element napływowy. Przybyli tutaj dopiero po powstaniu styczniowym jako urzędnicy, policjanci, kupcy, nauczyciele. W obawie przed zbliżającym się frontem odjechali do kraju macierzystego. Ewangelicy mieszkali i po wioskach. W miastach zajmowali się rzemiosłem i handlem¹⁰.

Wydawnictwa

W 1927 r. rozpoczęto drukowanie „Rozporządzeń Urzędowych Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej”. Pismo było adresowane do duchowieństwa. Zawierało listy pasterskie i okólniki władz kościelnych, poruszało sprawy organizacji katolickich, powiadało o zmianie osób duchownych na parafiach. Dla ogółu wiernych wychodził tygodnik „Życie i Praca”, przemianowany w 1935 r. na „Sprawę Katolicką”. Omawiano w nim wydarzenia kościelne z terenu diecezji, sprawy polityczne, dawano pouczenia rolnicze, był kącik dziecięcy, wiersze i drobne ogłoszenia. Tygodnik rozchodził się zasadniczo po terenie własnej diecezji. W 1936 r. rozpoczęto druk książek, co miesiąc jeden tom. Wychodziły opowiadania i powieści dla ludzi mniej wykształconych, lekkie i przyjemne w czytaniu, autorami byli przeważnie dawni pisarze polscy. Wydawnictwo to miało nazwę „Biblioteki dobrych książek”¹¹.

⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie, t. 5, Warszawa 1924.

¹⁰ W. Jemielity, Łomżyński Dziekanat Prawosławny, *Studia Teologiczne* 1996, t. 14, s. 181 - 207; tenże, Kościół ewangelicko - augsburski w Łomżyńskim 1795 - 1940, w: *Naród - Kościół - Państwo w XIX i XX wieku*, pod redakcją M. Piotrowskiego, Lublin 1997, s. 415 - 427.

¹¹ W. Jemielity, *Książdz Antoni Roszkowski*, *RUŁKD* 1982, nr 4, s. 82.

II. DIECEZJA ŁOMŻYŃSKA W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Dnia 26 sierpnia 1939 r. biskup Stanisław Kostka Łukomski wydał list pasterski do wiernych. Rozpoczął go słowami: „Z dopuszczenia Bożego i niewątpliwie wskutek obrażonej przez narody sprawiedliwości Bożej ogarnęły cały świat, a także i Polskę niepokój i groźba wojny. Jeszcze jej nie ma, ale gdy się rozpęta będziemy znowu nie tylko świadkami niszczenia dobytku jednostek i państw, ale będziemy także sami wciągnięci w tę straszną i krwawą między narodami rozprawę”¹².

Od zakończenia wojny minęło wiele lat. Mało kto pamięta już szczegóły tamtych wydarzeń. Tym bardziej trzeba je przypominać. Autor poświęcił życiu kościelnemu na terenie diecezji łomżyńskiej kilka artykułów. W obecnym opracowaniu jakby podsumowuje stan tych badań.

Podziały okupacyjne

W 1939 r. diecezja łomżyńska obejmowała obszar powiatów: augustowskiego, grajewskiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, ostrowskiego, suwalskiego i wysokomazowieckiego. We wrześniu tego roku Niemcy zajęli całą diecezję, ale wkrótce obszary powiatów augustowskiego, grajewskiego, łomżyńskiego, część ostrowskiego i wysokomazowiecki odstąpili Związkowi Radzieckiemu. Powiaty ostrołęcki i suwalski Niemcy włączyli do Prus Wschodnich, pierwszy do regencji ciechanowskiej, drugi do regencji gubińskiej, zaś część powiatu ostrowskiego do Generalnej Guberni. W czerwcu 1941 r. w skład Rzeszy czasowo weszły powiaty, które dotąd były w Związku Radzieckim.

Do tych podziałów dostosowała się administracja kościelna. Parafie zajęte przez wojska sowieckie a potem wcielone do Rzeszy podlegały ordynariuszowi, St. Łukomskiemu. Nad częścią powiatu ostrowskiego, sześciu parafiami, zarząd objął biskup pomocniczy, Tadeusz Paweł Zakrzewski. Opiekę nad Suwalszczyzną sprawował dziekan suwalski, ks. Bolesław Gumowski, początkowo na podstawie upoważnienia ordynariusza z 21 kwietnia 1939 r. dla wszystkich dziekanów na czas wojny, a 7 stycznia 1941 r. został mianowany przez nuncjaturę apostolską w Berlinie administratorem apostolskim na okręg suwalski; funkcję tę pełnił do końca wojny. Na okręg ostrołęcki podobnym administratorem został ks. Klemens Sawicki, proboszcz w Myszyniu, mający 82 lata. Nie spieszył się do sprawowania władzy, zmarł 7 lipca 1942 r.¹³.

¹² List pasterski, Łomża 26 VIII 18-939. Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej (skrót: RUEKD) 5-7(1974) s. 56.

¹³ W. Jemielity, Życie religijne w latach 1939 - 1945 w diecezji łomżyńskiej, RUEKD 2(1979) s. 72.

Duchowieństwo

Dnia 9 września 1939 r. biskup Łukomski opuścił zagrożoną bombardowaniem Łomżę i udał się do parafii Kulesze. Zebrani tam oficerowie namówili go, by uchodził przed nadciągającym frontem. Opuścił więc teren diecezji i 16 września przybył do Wilna. W dwa dni potem miasto zajęli Sowieci. Łukomski zamierzał przedostać się na Suwalszczyznę, lecz konsul litewski nie udzielił wizy. Dnia 25 września biskup udał się pociągiem do Białegostoku a stamtąd furmanką do Tykocina, parafii na terenie swojej diecezji. Tutaj pozostawał do 27 listopada 1939 r. Dla większego bezpieczeństwa przeniósł się do Kulesz i dopiero 9 lipca 1941 r. osiadł w Łomży. W początkach września 1944 r. z powodu toczących się walk nad Narwią i bombardowania miasta przebywał tydzień w Zambrowie a następnie do końca lutego 1945 r. w Rosochatem, stale na terenie diecezji. Potem wrócił do Łomży. A więc za wyjątkiem kilku dni był na terenie swojej diecezji.

Ordynariusz przewidując wybuch wojny skierował biskupa pomocniczego Zakrzewskiego do Ostrowi Mazowieckiej. Zamieszkał tam jako gość miejscowego proboszcza, a po śmierci tegoż, 29 kwietnia 1944 r. sam został proboszczem. Po wojnie odszedł na stanowisko ordynariusza diecezji płockiej¹⁴.

Wśród aresztowanych księży wyróżnia się trzy zasadnicze grupy: łomżyńską, ostrołęcką i suwalską. W dniach 9 - 12 września 1939 r. pierwsze oddziały hitlerowskie zatrzymały w Łomży i okolicy wielu księży. Niektórych wypuścili a 8 księży i 1 alumn trafili do obozu w Hohenbruck koło Królewca i 17 marca 1940 r. do obozu w Działdowie. Tam wszyscy zginęli. Grupa ostrołęcka liczyła 11 księży. Zostali aresztowani 6 kwietnia 1940 r. wraz z około 200 osobami, przeważnie spośród inteligencji. Przebywali w Działdowie, Gusen i Dachau. W grupie suwalskiej było 22 księży i 4 alumn. Zatrzymano ich w kwietniu 1940 r. wraz z około 500 mieszkańcami. Byli więzieni w Suwałkach, potem w Działdowie i Dachau. Przez obozy niemieckie przeszło 52 księży i alumnów. Z tych zginęło 34, powróciło do diecezji 11, podjęło pracę poza granicami kraju 7. Na terenie diecezji Niemcy rozstrzelali 12 księży, podczas bombardowania zginęli 2 księża. Na terenie Związku Radzieckiego straciło życie 4 księży¹⁵.

W normalnych warunkach miejsce zmarłych zastępują młodzi. Ale nie istniało seminarium duchowne w Łomży. Gmach zajęli Rosjanie, potem Niemcy. Alumni wrócili do rodzin, profesorowie znaleźli miejsca przy parafiach. Niektórzy alumnicy uczyli się w domu i przybywali na egzaminy. Kilku alumnów studiowało w seminariach innych diecezji. W Łomży naukę wznowiono 15 sierpnia 1945 r.¹⁶

¹⁴ W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939 - 1945*. Metropolia wileńska i lwowska, zakony, pod red. Z. Zielińskiego, Katowice 1992, s. 66.

¹⁵ W. Jemielity, *Martyrologium księży diecezji łomżyńskiej 1939 - 1945*, RUŁKD 8-9(1974) s. 42 - 60.

¹⁶ W. Jemielity, *Seminarium łomżyńskie w latach 1939 - 1945*, RUŁKD 5-7(1974) s. 44 - 55. *Księga Pamiątkowa Seminarium Duchownego w Łomży (1919-2000)*, Łomża 2000.

Niedzielne nabożeństwa

Miejscem centralnym wspólnoty wiernych była świątynia. W 1939 r. w diecezji łomżyńskiej znajdowały się 103 kościoły murowane i 35 drewnianych. W okresie wojny na skutek działań frontowych zniszczono 13 całkowicie i 53 częściowo, za pomocą ładunków wybuchowych 5 całkowicie i 9 częściowo; ponadto wiele kaplic cmentarnych. Działo się to głównie pod koniec wojny, wcześniej więc mogli wierni korzystać ze świątyni¹⁷. W grudniu 1941 r. zamknięto wiele kościołów z powodu epidemii tyfusu. Przy niektórych parafiach brakowało duchownych, z konieczności wzięli je pod opiekę sąsiedzi. Najgorsza sytuacja była w okręgu suwalskim i ostrołęckim. Parafie wokół Ostrowi Mazowieckiej posiadały wystarczającą ilość księży, a w razie potrzeby mogli służyć pomocą duchowni z diecezji łomżyńskiej czasowo przebywający w Warszawie; ponieważ Ostrów Mazowiecka była w Generalnej Guberni. W powiatach augustowskim, grajewskim, łomżyńskim i wysokomazowieckim nie odczuwano zbyt braku duchownych i obsługa parafii przebiegała prawie normalnie. Tych różnic nie można było wyrównać przemieszczaniem księży, gdyż musieli pozostawać w swoich okręgach administracji cywilnej, pod groźbą represji. Wierni licznie uczęszczali na nabożeństwa niedzielne¹⁸.

W adwencie nadal odprawiano msze święte roratnie. Pasterkę z godzin nocnych przenoszono na poranne. Na Wielkanoc rano procesja trzykrotnie obchodziła świątynię. W Boże Ciało nie wychodzono na ulice miast i drogi wsi, natomiast w obrębie świątyni była i oktawa. W wioskach zaniechano procesji poświęcenia pól, wierni zamawiali mszę świętą i przychodzili do kościoła. Nadal odprawiano czterdziestogodzinne nabożeństwo, majowe, czerwcowe i październikowe¹⁹.

Sakramenty

Chrzty przebiegały normalnie, Sowietci i Niemcy nie czynili ograniczeń. Proboszczowie nie byli już urzędnikami stanu cywilnego, jak przed wojną, ale prowadzili własne księgi urodzeń. Gorzej było z bierzmowaniem, bowiem nie odbywały się wizytacje biskupie, których część składową stanowiło udzielanie tego sakramentu. W 1941 r. biskup Łukomski wyjeżdżał na sposób prywatny do pobliskich parafii, gdzie ludność witała go radośnie. Gdy Niemcy uznali to za działanie przeciw nim, biskup nie opuszczał już Łomży. Biskup Zakrzewski

¹⁷ W. Jemielity, Zniszczenia kościołów i zabudowań parafialnych w diecezji łomżyńskiej w okresie drugiej wojny światowej, w: Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej, pod red. Fr. Stopniaka, t. 7, z. 3, Warszawa 1978, s. 336 - 352.; tenże, Zamiar zniszczenia kościoła św. Michała Archaniola w Łomży, Studia Łomżyńskie 7(1996) s. 405 - 407.

¹⁸ W. Jemielity, Diecezja, s. 68. M. Gnatowski, W radzieckich okowach 1939 - 1941, Łomża 1997, s. 66.

¹⁹ W. Jemielity, Diecezja, s. 71.

bierzmował w swoich sześciu parafiach i wyjeżdżał do sąsiedniej diecezji płockiej. Obaj biskupi nie mogli udawać się do okręgu ostrołęckiego i suwalskiego.

Wielkanocną spowiedź łączono przed wojną z rekolekcjami, które głosił zaproszony kapłan a sąsiedzi zasiadali do konfesjonatów. Podczas wojny też były rekolekcje, ale z mniejszym udziałem księży. Szczególne trudności ze spowiedzią mieli wierni w okręgu suwalskim z braku księży. Przygotowanie do pierwszej spowiedzi spoczęło głównie na rodzicach. Podczas miesięcy letnich dzieci nadal przychodziły w dnie zwykłe do kościoła na przygotowanie do pierwszej komunii. Sam obrzęd komunii przebiegał uroczyście, w białych sukienkach i odświętnych ubrankach. Ale na terenach zajętych przez Niemców zawieszono naukę w szkołach, pod zarządkiem Sowietów usunięto religię ze szkół.

Szczególnie uciążliwe było zaopatrywanie chorych. Na Suwalszczyźnie ustalili się zwyczaj, że przyjeżdżano wcześniej rano. Jeśli furmanek było więcej, ksiądz ustalał porządek i w poszczególnych wsiach przesiadał się na oczekujące pojazdy. Brak szpitali, duże odległości i złe drogi powiększały trud. Sowietci i Niemcy w tej pracy i przy pogrzebach nie czynili większych przeszkód. Należało dostosować się do godziny policyjnej.

W okresie wojny było mniej małżeństw, bowiem młodzież wywożono do pracy w Niemczech. W sierpniu 1942 r. zabroniono zawierania ślubów na terenie Rzeszy, dlatego narzeczeni wykorzystywali urlopy w kraju. Z racji pośpiechu, częściej korzystano z dyspens od zapowiedzi.

Pobożność wyrażała się także w modłach grupowych. Zanikły formalnie bractwa, ale były liczne kółka różańcowe. Obawiając się represji wobec członków Akcji Katolickiej, spalono w kurii biskupiej akta tej organizacji. Nie było zakazu odbywania dorocznej kolędy, dosyć często jednak księża rezygnowali z odwiedzania rodzin kierując się ostrożnością. Wierni nawiązywali w rozmowach do polityki, mogła zdarzyć się prowokacja²⁰.

Nauczanie

Wobec braku szkół za Niemców i usunięcia religii ze szkół za Sowietów, do nauczania zasad wiary pozostała głównie ambona. Również w kazaniach zachowywano ostrożność, raczej komentowano przeczytane urywki pisma świętego. Tematy historyczne, czy z obrzeża polityki budziły zainteresowanie władz cywilnych. Przed wojną wychodził miesięcznik dla duchowieństwa „Rozporządzenia Urzędowe Łomżyńskiej Kurii Diecezjalnej”, dla wszystkich tygodnik „Sprawa Katolicka”, drukowano popularne książki. W 1939 r. ustały wydawnictwa, a budynek drukarni zniszczyła bomba²¹.

²⁰ Tamże s. 69.

²¹ W. Jemielity, Ksiądz Antoni Roszkowski, RULKD 4(1982) s. 82.

Praca charytatywna i społeczna

Uwięzionym księżom wysyłano paczki i pieniądze. W Ostrowi Mazowieckiej Polski Komitet Opiekuńczy i miejscowa parafia zorganizowały kuchnię dla potrzebujących. W innych parafiach ludzie spieszyli sobie z pomocą w sposób mniej zorganizowany. Ale bardzo szerzyło się pijaństwo. Pędzenie samogonu stało się pewnego rodzaju uroczystością wiejską. Wódką i słoniną wykupywano się u funkcjonariuszy. Szerzył się bandytyzm, powtarzały się napady i rabunki. Pod koniec wojny nierzadko ruch partyzancki zatracił swój pierwotny charakter. Biskup Łukomski zalecał księżom przeciwstawiać się wszelkim zbrodniom, mieli wykorzystywać do tego konfesjonał i ambonę. Nadużycia te były także wynikiem niepewności jutra. Sowieci wywozili całe rodziny, Niemcy brali młodzież do robót w swoim kraju.

Widząc niezadowolenie ludności, Niemcy chcieli podeprzeć się powagą duchowieństwa. Landrat łomżyński zaprosił do siebie biskupa Łukomskiego i zasugerował mu wydanie odezwy zachęcającej wiernych do chętnego udawania się na roboty. Dodał, iż władze pragną uniknąć dotychczasowych ostrych przepisów i ograniczyć wywóz młodzieży do dwóch roczników; chłopców w wieku 19 - 20 lat, dziewcząt 18 - 19 lat. Innych miano zatrudniać na terenie województwa białostockiego. Landrat przeczytał i wyjaśnił biskupowi przygotowaną odezwę. Stwierdzono tam, że naród polski powinien wziąć na siebie duży udział w wojnie z Rosją. Biskup poprosił o wyjaśnienie, czy wzięci na roboty do Niemiec, a nie należący do wymienionych roczników, będą mogli powrócić. Odpowiedź brzmiała, iż nie będą zwolnieni. Biskup pytał dalej, czy w ramach owych roczników będą stosowane ulgi, na przykład w razie choroby czy śmierci ojca lub matki. Landrat odpowiedział, że sąsiedzi będą musieli pomagać. Biskup oświadczył wówczas, że nie wypowie się do wiernych, nie może bowiem wydawać odezwy o treści politycznej; powinien raczej otaczać ludność swoją opieką.

Najbardziej potrzebującymi w czasie wojny byli Żydzi. Przybycie Sowietów często witali z radością i nawiązywali współpracę. Stosunek Niemców do tego narodu jest powszechnie znany. Ludzie pomagali prześladowanym. Bogaci Żydzi próbowali płacić za kryjówki, co niekiedy powodowało chciwość. Kilku księży po wojnie otrzymało wyróżnienie za pomoc Żydom²².

W diecezji łomżyńskiej biskup trwał na posterunku, każdy z czterech okręgów posiadał swego rządcę, księża obsługiwali wiernych. Zasadniczo każdy katolik mógł przyjąć chrzest, odbyć spowiedź wielkanocną, przyjąć sakrament namaszczenia

²² W. Jemielity, Diecezja, s. 76.

chorych, z obrzędami spocząc na cmentarzu. I to pomimo nienormalnych warunków czasu wojny, uwięzienia wielu księży, wywózki Polaków do Rosji i na przymusowe roboty do Niemiec. Rząd emigrował, wszystkie instytucje polskie zawiesiły działalność. Kościół pozostał, pełniąc funkcje religijne i społeczne.